

शैक्षणिक संपन्नतेसाठी औद्योगिक दौरे अनिवार्य

प्रसंग- एम्.ई.डी.सी. औद्योगिक दौऱ्यात सहभागी अध्यापकांशी सुसंवाद

दि. १५-०९-२००६, स्थळ - जैन गुरुकुल, जैन हिल्स जळगाव

‘जैन इरिगेशन सिस्टिम्स’ कंपनीचा आंतरराष्ट्रीय व्यापही आता खूप मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. अनेक प्रकारचे अभिनव प्रकल्प, कामाच्या प्रगल्भ संकल्पना ही विशेषताही जाणकारांच्या लक्षात आली आहे. साहजिकच देश-विदेशातील अभ्यासकांच्या भेटी वाढल्या आहेत. आलेल्या प्रत्येकाला भाऊंशी चर्चा करण्याची मनस्वी उत्सुकता असते. एका अभ्यास गटापुढे, भाऊंचा सविस्तर रंगलेला संवाद इथे दिला आहे. दापोली, परभणी, प्रवरानगर, अकोल्यापासून ते धुळे-जळगावच्याही अभ्यासकांशी झालेला हा संवाद आहे. कंपनीत चाललेल्या नव्या संशोधनाचा विषय अपरिहार्य. कृषिक्षेत्रातील विशेष, वेगळे संशोधन करणाऱ्यांना कंपनीतर्फे सहकार्य कसे दिले जाते, हे ही त्यातून समजते. कंपनीच्या ‘मिशन स्टेटमेंट’, ‘व्हिजन स्टेटमेंट’, ‘क्रेडो’, ‘गार्डिंग प्रिंसिपल’, ‘कॉर्पोरेट फिलॉसॉफी’ याविषयी प्रचंड जिज्ञासा असणाऱ्यांची तृष्णा भाऊ समर्पक शब्दात भागवतात. ‘कामाची मालकी’ या संकल्पनेच्या स्पष्टीकरणात ‘थेअरी’पेक्षा ‘प्रॅक्टिकल’ किती महत्त्वाचे, हे ही समजावून सांगितले जाते. ज्यामुळे एकूणच माणसाची सर्वार्थाने ‘उंची’ वाढते, ‘बहुश्रुत’ता वाढते. काय आहे ही संकल्पना? या चर्चेतून लक्षात घेऊया.

सहकारी-‘महाराष्ट्र आर्थिक विकास परिषदे’च्या वतीने महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या अभियांत्रिकी आणि शेतकी महाविद्यालयातील कर्मचाऱ्यांसाठी शैक्षणिक सहलीचा कार्यक्रम आयोजित केला होता. विविध उद्योग कोणकोणत्या प्रकारची कार्यप्रणाली जोपासतात हे समजून घेण्यासाठी ते प्रयत्न करतील, हा उद्देश त्यामागील होता. यालाच अनुलक्षून हा कर्मचाऱ्यांचा गट साधारणतः ५ दिवस येथे राहून ‘जैन इरिगेशन’ कंपनीच्या कामकाजाचे रूप-स्वरूप नेमके कसे आहे हे जाणून घेण्यासाठी उत्सुक होता. जैन इरिगेशन कंपनीमध्ये त्यांना प्रशिक्षितही केले गेले. शैक्षणिक भेटींचे आयोजन नियोजनही योग्य पद्धतीने करण्यात आले. आपल्या कॉर्पोरेट विचारधारेस अनुसरून ठळकपणे वेगळी जाणवेल अशी आपली कार्यप्रणाली, कार्यपद्धती त्यांना सांगण्यात आली. जळगावसारख्या लहान गावात असूनसुद्धा कंपनीने जगात यशोशिखर कसे गाठले, हेही स्पष्ट केले गेले. अध्यक्षांची प्रेरणादायी कार्यसंस्कृती या सुयशाला जबाबदार आहे! ‘कामाची मालकी’ या मूल्यधारणेस प्रतिसाद देताना आपले ‘सहकारी’ संस्थेत काम करताना नेमके कोणत्या पद्धतीने काम करतात, वेगवेगळ्या कार्यपद्धती अंगीकारताना वेगवेगळ्या प्रकारची सफलता त्यांना कशी मिळते, कंपनीला आत्तापर्यंत

किती पुरस्कार मिळाले अशी अनेक स्वरूपाची माहिती त्यांना मिळाली.

भाऊ :- मित्रांनो, जैन इरिगेशन कंपनीचा आपणावर नेमका कोणता प्रभाव पडला, हे सुरुवातीलाच आपण स्पष्ट केले तर या संवादाला दिशा मिळेल. आधी हे सांगा इंग्रजी भाषेत संवाद साधणे आवडेल की मराठीत?

सहभागी :- भाऊ नमस्कार, मी 'गोदावरी फाऊण्डेशन'मध्ये काम करतो. आमच्या फाऊण्डेशनतर्फे नुकतेच शेतकी अभियांत्रिकी महाविद्यालय सुरु झाले आहे, तेथील शैक्षणिक व्याख्यानात मराठी, हिन्दी तसेच इंग्रजी भाषेचेही मिश्रण केले जाते.

भाऊ :- छान! तर, आपणही तसेच करू. परंतु, आपल्याला काही प्रश्न विचारायचे असतील, तर ते आधी मोकळेपणाने विचारा, नंतर आपण पुढे जाऊ. एक तर असे आहे की, हा कार्यक्रम आपण पहिल्यांदाच आयोजित केला. एम्.ई.डी.सी.ने आम्हाला पहिल्यांदाच विनंती केली, आणि आम्ही त्यांना संमती दिली. आपल्यापैकी बहुतेक चांगल्या प्रकारच्या व्यवस्थापन प्रणाली राबवणाऱ्या अर्ध-सार्वजनिक संस्थातील आहेत. मित्रांनो, आपण निरीक्षण कोणत्या दृष्टिकोनातून केले? आपल्या काय अपेक्षा होत्या? आणि असे उपक्रम जर पुढे चालवायचे असतील आणि त्यामधून आपल्याला निश्चितच परिणामकारकता साधायची असेल, तर त्यात आणखी कोणकोणत्या सुधारणा केल्या पाहिजेत? या प्रश्नांपासून आपण सुरुवात करू.

दुसरी एक महत्त्वाची गोष्ट, इथे श्रोते याना त्याने व्याख्यान देणारे सगळे अध्यापक प्राध्यापक मंडळी उपस्थित आहेत. त्या दृष्टीने विचार केल्यास आपल्याला व्याख्यान ऐकायची सवय नाही.(हंशा) हा सगळ्यात महत्त्वाचा घटक आहे. आपल्या सारख्याला ऐकण्याची सवय नसल्यामुळे आपल्याला झोपही आली असेल. (हंशा) मी असे बऱ्याच वेळा बघतो, आमच्या कार्यालयातसुद्धा अगदी संचालक पातळीपर्यंतचे लोक बैठक चालू असतानाही डुलक्या काढतात. त्याचे कारण असे आहे की, त्यांना अधिक बोलायची सवय असते, त्यांना ऐकायची सवय नसते, आणि तसे आपलेही एखाद्या वेळी झाले असेल, किंवा होण्याची शक्यता आहे, परंतु आपल्याला अपेक्षित शांततेचा भंग होण्यापेक्षा एकूणच या चर्चेतून कोणते नवीन धडे घेता येतील ह्याचा आपण प्राधान्याने विचार करू.

सहभागी :- आमचा एक मिश्र स्वरूपाचा गट आहे. काही शेतकी महाविद्यालयातील, तर काही बांधकामासंदर्भात अभियांत्रिकी महाविद्यालयातून आले, तर काही विद्युत, काही

इलेक्ट्रॉनिक शाखांतील आहेत. भाऊ, वेगवेगळ्या ठिकाणी प्रत्यक्ष काम कसे चालते हे पाहण्यासाठी शैक्षणिक क्षेत्रीय भेट देण्याची वेळ सायंकाळी ५ वाजेपर्यंतची कृपया असावी.

भाऊ :- शैक्षणिक क्षेत्रीय भेट घडत असताना तेथील कामकाज सुरु असावे, असेच त्यातून सूचित होते आहे. हरकत नाही. आपली सूचना स्वीकारार्ह आहे.

सहभागी :- सर, खरे तर विद्याविभूषित आणि उद्योजक यांच्यात मोठी दरी आहे. ८०% गुण मिळविणारा विद्यार्थी जरी असला तरी, मोकळेपणाने सांगायचे झाले तर, उद्योगासाठी तो फक्त एक 'रॉ मटेरियल' असतो.

भाऊ :- रॉ मटेरियल असतो. नुसते रॉ मटेरियलही चांगले असू शकते, पण तो रॉ रॉ, मटेरियल असतो. आपण सद्य स्थितीचा अचूक वेध घेतला आहे.

सहभागी :- ही दरी कमी करण्याचा एक प्रयत्न सुरु आहेच. कार्यक्रमातील समाविष्ट बाबींच्या स्वरूपाकडे वळायचे झाले तर असे दिसते की, त्या परिपूर्णतेचे लक्षण दर्शविणाऱ्या आखीव आणि रेखीव पद्धतीने ओळख करून देणाऱ्या होत्या. मी पूर्णतः समाधानी आहे. माझ्या अभिप्रायामध्ये हे प्रकर्षाने नमूद केलेले आहे की, जर आम्हीच व्यवस्थितरित्या शिक्षित नसलो, तर मला खात्री आहे की, विद्यार्थ्यांना आम्ही नीट शिकवू शकत नाही. सर, या कंपनीने आम्हाला चांगल्या पद्धतीने शैक्षणिक ओळख करून दिली. असे वैचारिक आदान-प्रदान जर अधून-मधून होत राहिले, तर ते जास्त उपयुक्त होईल. उद्योगाचाच हा एक भाग होईल. पुस्तकी अभ्यास आणि उपयुक्ततावादी स्वरूपाच्या अभ्यासामध्ये खूप मोठे अंतर आहे. औद्योगिक संस्थांबरोबर सुसंवाद साधला, तर हे अंतर कमी होईल.

भाऊ :- वास्तविकतः मला असे वाटते की, शैक्षणिक आणि औद्योगिक संस्थांमध्ये परस्पर संपर्क आणि संवाद प्रक्रिया नेहमीच साधली जाणे गरजेचे तर आहेच. त्याही पुढे जाऊन मी स्पष्टपणे मांडतो की, ही संवाद प्रक्रिया बंधनकारक असावी.

सहभागी :- सर, हे अटळ आहे असे मी म्हणेन. अकादमीमध्ये तर असे शिक्षित करणे शक्य नाही, विद्यार्थ्यांचीही पातळी तशी हवी.

भाऊ :- पण विद्यार्थी आणि अध्यापक यांच्या समजून घेण्याच्या पद्धतीत जर फार फरक पडला तर काहीच जमणार नाही, कारण त्यात कुणीही आनंद मानून घेणार नाही. परस्परांना एकमेकांचे विचार समजले पाहिजे ना, आणि वेगवेगळ्या शाखांचा अभ्यास आणि अनुभव असणाऱ्या लोकांत, एकजिनसीपणाचा अभाव असलेला, यांनी सांगितलेप्रमाणे,

जर गट असला, सिव्हील इंजिनीयर ते मायक्रोबॉयोलॉजिस्ट, तर मग ते एक समान मापदंडाने कसे काय मोजणार?

सहभागी :- नाही. रस्ते किती कठीण आहेत, याला दोष देण्यात काय अर्थ आहे? लक्ष्य तर शेवटी गाठायचेच आहे. असे मार्ग अनुसरावे लागतील. अडथळे पार करावे लागतील.

‘रेमंड’ कंपनीने विनंती केली की, फक्त ‘टेक्सटाईल इंजिनीयरिंग’ संदर्भातच कार्यक्रम आम्हाला द्या. मग त्यांनी वेगवेगळ्या शैक्षणिक संस्थातील फक्त टेक्सटाईल इंजिनीयर्स आमंत्रित केले. एमईडीसीने रेमंडमध्ये केवळ टेक्सटाईलशी संबंधित अभ्यासक त्यामुळे पाठविले.

भाऊ :- पण इथेही तर फक्त ॲग्रीकल्चरचेच लोक बोलाविले होते आपण.

सहकारी :- आपण त्यांना ॲग्रीकल्चरच सांगितले, पण एमईडीसीने आम्हाला तीन शाखांचे प्राध्यापक सांगितले होते. एमईडीसीकडून मला जो फोन आला होता, त्यात पॉलीमर्स, इलेक्ट्रीकल इंजिनीयर्स आणि केमिकल इंजिनीयर्स असे तीन पाठवू, असे सांगण्यात आले होते.

भाऊ :- बरोबर, पण केमिकल आणि पॉलिमर्स क्षेत्रातील कोणी आलेच नाही. असो.

सहभागी :- संबंधित अभ्यासक्रमाची शाखा आणि औद्योगिक संस्था; असे म्हटले म्हणजे वेगवेगळ्या कार्यक्रमाला वेगवेगळ्या अभ्यासक्रमाच्या शाखेचा संबंध येणार आणि त्यांनी या परस्पर संवादाचा उपयोग करून घेतला पाहिजे. प्राप्त ज्ञानाचा उपयोग त्यांच्या शैक्षणिक संस्थेत विद्यार्थ्यांसाठी करायलाच हवा.

भाऊ :- मित्रांनो, परस्परसंपर्क, सुसंवाद सातत्याने सुरू असलाच पाहिजे, चर्चा व्हायला पाहिजे. दोघांच्या फायद्याची गोष्ट ती आहे, परंतु मुळात प्रश्न असा आहे की, एकजिनसीपणाचा अभाव आड येतो, त्याचे काय करायचे? आमच्याकडे सिव्हील इंजिनीयर पुष्कळ आहेत. वस्तुतः तो एक विभागच आहे. ‘ठिबक सिंचन’ हा विषयच मुळात असा आहे की, त्यामध्ये कमीतकमी तीन प्रमुख विषयांचा म्हणजेच Agriculture Engineering, Agriculture Science, Civil Engineering या विषयांचा समावेश होतो. जैन इरिगेशन ही विशिष्ट औद्योगिक संस्था इतर बहुतेकांपेक्षा वेगळ्या पद्धतीने काम करत आहे, हे आपणासमोर सादर करण्यात येत होते, पण पुष्कळ औद्योगिक संस्था नेमके काय करतात.

हे आपल्याला ज्ञात असणे अपेक्षित होते. जैन इरिगेशनमध्ये संशोधनाच्या दृष्टीने अनेक कामे वेगळ्या पद्धतीने सुरु असतात.

हे सर्व समजावून घेताना इतर कंपनीत, इतर क्षेत्रात हीच कामे किंवा या विषयांशी संबंधित कामे कोणत्या पद्धतीने सुरु असतात, हे ही आपण पाहणे गरजेचे आहे. तौलनिकदृष्ट्याही चिकित्सकपणे अभ्यास करता येतो. शासकीय पद्धतीने चालणारे कामकाज वेगळ्या प्रकारचे आणि आमच्या कंपनीतील कार्यसंस्कृतीची धाटणी वेगळी. शासकीय दप्तर दिरंगाईला इथे वावच नाही. त्यामुळे एखाद्या कंपनीचे एकूणच कामकाज डोळसपणे अभ्यासावयाचे असल्यास अभ्यासकाची एक पारखी नजर अपेक्षित आहे.

काम करण्याच्या अनेक पद्धती आहेत, प्रकार आहेत, तऱ्हा आहेत. या सर्वांचा अभ्यास करता आला पाहिजे.

एकाचवेळी अनेक विषयांचे 'एक ना धड भारभार चिंध्या' या म्हणीनुसार झाले. तर तो अभ्यास बोजड होणारच: येथील विविध प्रकल्पांचा अभ्यास करताना आपल्या दृष्टीने कठीणता निर्माण होण्याचा दुसरा घटक असा की, ही कंपनी केवळ एकच एक काम करित नाही. यात पाच कंपन्या आहेत. व्यवसायच एवढे सगळे विभिन्न आहेत, वेगवेगळे आहेत, म्हणून मला असे म्हणायचे आहे की, आपल्या जागी दुसरे कोणीही असतील तरी त्यांना अशाच स्वरूपाची अडचण भासू शकेल. मात्र एखादी जाणकार अभ्यासू व्यक्ती केवळ स्वतःच्याच विषयाची नव्हे, तर सगळ्याच बाबतीत साधारण गुणवत्तेपेक्षा वरच्या पातळीची गुणवत्ता असणारी मार्गदर्शनासाठी असेल, तर चर्चा आकलनाच्या स्तरावरची होते. नाहीतर परिस्थिती कठीण होऊन बसते.

सहभागी :- भाऊ अशा बाबतीत MEDCच्या लोकांनी ही कल्पना द्यावयास हवी होती.

भाऊ :- इथे कोण येणार आहे, ते एमईडीसी ठरविते. अगदी शेवटच्या क्षणापर्यंत कोण लोकं येणार आहेत त्यांची यादी, त्यांची पात्रता काय, त्यांची पार्श्वभूमी काय, इ. गोष्टी नमूद केलेला तपशील आमच्याकडे आलेला नव्हता. जर मला हेच माहित नाही की, कशा प्रकारचे सहभागी असतील, तर मी माझे सादरीकरण किंवा चिंतन कसे आलेल्या अभ्यासकांपर्यंत कसे पोहोचविणार? आपल्या विशेष रूचीचे विषय काय आहेत, हे जोपर्यंत मला माहित नाहीत, तोपर्यंत काय सादर करायचे, हे मी कसे ठरवू? एक सहज म्हणून सांगतो, आपल्याला वांग्याची भाजी चालत नाही, हे मला माहित असेल, तर मी दुसऱ्या भाजीचा विचार करू शकतो. नाही तर मग जी भाजी उपलब्ध आहे, ती भरणपोषणासाठी

उत्तम आहेच ना! (हंशा)

सहभागी :- वस्तुतः अपेक्षा काय असायला पाहिजे, हे सांगावेच लागेल. उद्योगाचा दर्जा ठरविणाऱ्या प्रमाणित गोष्टी काय आहेत, हेही लोकांना माहीत नाही.

भाऊ :- दोन्ही भिडूंना एकमेकांच्या गरजाच माहिती नाही. नवरा कसा पाहिजे? बायको कशी पाहिजे? हे माहिती असल्याशिवाय जोडीदार पसंत कसा करणार? लग्न कसे जमवणार? किमान अपेक्षा काय आहेत, हे मात्र निश्चितच माहीत असायला हवे.(हंशा) एमईडीसीला हे सांगायला पाहिजे की, जोडणी व्यवस्थित करा, त्याच्याशिवाय नाही जमणार. ॲग्रीकल्चरचे अभ्यासक इथे आणले तर त्यांना निश्चित इथे आवडेल आपल्यातूनच एक सूचना आहे की, हा कार्यक्रमसुद्धा गरजेचा आहे, त्यात काही वाद नाही. हे जे शैक्षणिक सत्र पाच दिवसांचे झाले ते आपल्या दृष्टीने आवश्यक आहे. एकूण याद्यांमध्ये प्रमाणपत्र लागून जाईल. तो तुम्हाला एक जादा फायदा आहे. आमचा हेतू वेगळा आहे. मुळात आपल्याला स्वतःला काय 'व्हॅल्यू ॲडिशन' (मूल्यवर्धन) झाली, आपण विद्यार्थ्यांना नेमके काय सांगणार आणि कशा वेगळ्या पद्धतीने सांगाल? येथे नाविन्यपूर्ण कामे होत असतील, तर त्यापैकी कोणत्या प्रयोगांबाबत तुम्ही स्वतः प्रयत्न करणार आहात का? आणि विद्यार्थ्यांना अगदीच, Raw मटेरियल म्हणून पाठविण्यापेक्षा काही घडवून पाठविणार आहात का ? ही आमची माफक नव्हे, अत्यंत मूलभूत अपेक्षा आहे. येथील 'टिचर्स' केवळ विद्यार्थ्यांचेच मार्गदर्शक आहेत असे नव्हे तर आपलेही आहेत, असे समजा आणि त्या दृष्टीने सखोल तयारी करा. एकूणच या सर्व रचनेचा आपल्याला उपयोग व्हावा तसा झाला का? हा खरा प्रश्न आहे.

सहभागी :- हो, नक्कीच उपयोग झाला सर.

भाऊ :- कुठे राहूरीला असता का आपण?

सहभागी :- नाही, मी इथेच जळगावला गोदावरी कृषी अभियांत्रिकी महाविद्यालयात नोकरीस आहे.

भाऊ :- अच्छा, अच्छा. मग आपल्या संस्थेला हजार एकर जागा मिळाली का आता?

सहभागी :- लक्ष्य आहे तसे, तसे संकेतही आहेत विद्यापीठाचे — एक हजार एकर जागा पाहिजे. ती नसली तरी लवकरच तशी व्यवस्था करावी लागणार आहे. एक हजार एकर जमिनीची मशागत होणार आहे आणि आपण ८० च्या दशकात ज्या स्थितीत होता

त्याच स्थितीत आम्ही सध्या आहोत, उदा.: नापिक जमिन, वगैरे. तिची मशागत करायची आहे. त्यासाठी येथला हा अनुभव निश्चित कामी येणार आहे. भाऊ, जैन इरिगेशनचा हा विकास आमच्यासाठी निश्चितच दिशादर्शक ठरेल.

भाऊ :- इतरांनीही आपले मत व्यक्त करायला हरकत नाही.

सहभागी :- इथल्या वातावरणात समरस होणे हा तसा आपापल्या परीने एक वेगळाच अनुभव होता. कृषिक्षेत्राविषयी मला फार जास्त माहिती नव्हते, मला इथे खूप माहिती मिळाली. लक्षात ठेवून योग्यवेळी त्याचा उपयोग मला करून घेता येईल. शिवाय माझा जो एक छोटासा भाग होता, केमिकल इंजिनियरिंगचा, फ्रुट प्रोसेसिंगमध्ये, त्यात माझा फायदा झाला. व्यवस्थापनाविषयीही सुद्धा तसाच लाभ होईल. त्या विषयावरही मला बऱ्याचशा समजावण्याची क्रिया अंतर्भूत असणाऱ्या गोष्टींचा लाभ झाला. ते माझ्यासाठी खूप, खूप उपयुक्त आहे. भाऊ, हे सर्व मी विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवू शकेल. ही औद्योगिक संस्था इतर संस्थांपेक्षा वेगळी कशी आहे, हे मी त्यांना सांगू शकेल. शिक्षित करण्याच्या आणि नोकरीसंदर्भात जागा भरण्याच्या संदर्भात मी बऱ्याचशा औद्योगिक संस्थांमध्ये अनेकदा जात असतो, खूप फिरत असतो. जैन इरिगेशन हे काहितरीच असाधारण असे चित्र माझ्यासमोर निर्माण झाले आहे. मी हे सांगू शकतो की, 'जैन्स' आगळ्या-वेगळ्या पद्धतीने काम करत असतात आणि ते तसे न थकता, सातत्याने करीत असतात. इथे मी आलो, माझा फायदाच झाला आहे.

भाऊ :- आपल्याला काय वाटले? (अन्य एका सहभागीकडे बघून)

सहभागी :- सुरुवातीला 'जैन इंडस्ट्रीज'बद्दल माहिती नव्हते. पाच दिवसात जे काही बघायला मिळाले, ते विस्मयकारक आहे. 'जैन इंडस्ट्रीज' मुळे अतिशय प्रभावित झालो. सगळे प्लान्ट्स बघितले. सगळ्या फिल्ड व्हिजिटस्, फार्म व्हिजिटस्, प्लान्ट व्हिजिटस् मध्ये आम्हाला चांगल्या रितीने समजावून सांगितले गेले. व्याख्याने सूत्रबद्ध, खूप छान झालीत, पण भाऊ, पाच दिवसांच्या मानाने व्याख्याने खूप झाली. थोडिशी कमी हवी होती. आम्ही आलो आणि लगेच व्याख्याने एकामागून एक सुरु झालीत.

भाऊ :- म्हणजे भडिमार सुरु झाला, असे स्पष्टच म्हणाना! पण ही व्याख्याने डोक्यावरून गेली की डोक्याखालून गेलीत?(हंशा)

सहभागी :- डोक्यावरून नाही गेली, बरेचसे घेतले आम्ही त्यातले. खूप काही घेतले

आणि फायदा झाला, एवढे मात्र नक्की सांगता येईल. बरेचसे संदर्भित विषय होते, त्यामुळे बरेच काही घेता आले. या सर्व गोष्टींचा आमच्या विद्यार्थ्यांना फायदा करून देणार आहोत.

भाऊ :- हो, नक्कीच विद्यार्थ्यांना फायदा होईल, कारण हा कामाचा संस्कार आहे.

सहभागी :- सर, मी धुळ्याला शेतकी महाविद्यालयात असतो. बरेचसे काही मिळाले शिकायला. चांगला अनुभव मिळाला आम्हाला.

भाऊ :- यातून बरेचसे नक्कल करण्यासारखे आहे. पण आपण नक्कल तरी कशी करणार? केव्हा करणार? कारण, सकाळी सहा वाजता इथे काम सुरु होते. आपण दहा वाजता कामाला सुरुवात करता, मग? सूर्य उगवतो तेव्हा शेतीचे काम सुरु व्हायला पाहिजे. कसे करणार तुम्ही? रामप्रहरी शेतावर तर कोणीच येणार नाही. सरकारी नोकरी म्हटल्यानंतर कशाला कोण येतो आहे? आवश्यकता तरी वाटेल का स्वतःला?

सहभागी :- मी शेतकी महाविद्यालयात आहे. तेथे शेती असते ना. सकाळी जावेच लागते.

भाऊ :- पण ते काम तर तुम्ही दहा वाजता सुरु करता ना?

सहभागी :- भाऊ, शेतीची कामे होतात वेळेवर. बाकी कार्यालयीन वेळ असते, ती त्या दृष्टीने आहे. शेतकी कामे मात्र सकाळी लवकरात लवकर व्हावी, असा परिपाठ आहे.

सर, माझा विभाग हॉर्टिकल्चर आहे. हॉर्टिकल्चरच्या दृष्टीने जी काही माहिती बघितली, ज्या काही शैक्षणिक भेटी झाल्या किंवा जी व्याख्याने झाली, त्यातून मला बरेचसे घेता आले. बऱ्याचशा गोष्टी घ्यायच्या राहिल्या. वेळेअभावी जास्त शैक्षणिक क्षेत्रिय भेटी करता नाही आल्या. जो तपशील विचारायला पाहिजे होता, ज्या तपशीलासंबंधी जेवढी माहिती करून घ्यायची होती, ती मला तेवढी मिळाली नाही. 'पपेन'बद्दल मी विचारले, मला त्यावर एक लेख लिहायचा होता, तर पपेनबद्दल मला ताजी माहिती हवी होती.

वॉटरशेड आम्ही बघितले. 'बेंच टेरेसिंग'बद्दल आम्हाला थोडा तपशील पाहिजे होता की, एवढ्या अवघड परिस्थितीमध्ये आपण काय केले? कशा प्रकारे बेंच टेरेसिंग केले? आम्हाला विद्यार्थ्यांना सांगायला उपयुक्त राहिल की, अशा परिस्थितीमध्ये शेतकऱ्यांना कसे मार्गदर्शन करावे, म्हणजे शेतकऱ्यांना त्या संदर्भात जी माहिती पाहिजे, ती देता येईल. आता पहा, डोंगरउतारावर असेल तर कशा प्रकारे प्लांटींग करावे, बेंच टेरेसिंग कसे करावे? जेणे करून पडणाऱ्या पावसाचा आपल्याला जास्त फायदा घेता येईल. आपली झाडे बिगर

पाण्याची कशी वाढविता येतील. हे इथे जे केले आहे, ते खूपच उत्कृष्ट झालेले आहे, सर. फक्त हे कसे केले? याचा तपशील आम्हाला हवा होता.

भाऊ :- ज्यांनी हे काम साकार केले, त्यांच्यात एकही साहेब या ठिकाणी हजर राहू शकले नाहीत. त्यामुळे आपल्याला हा खुलासा झाला नाही. पुस्तकातून वाचून सांगणारे साहेब आपल्यासमोर आले म्हणजे अशा अडचणी येतात. हा आमचा 'जोशी' आहे, याने काही कधी शेती किंवा बेंच टेरेसिंग केलेले नाही. याने हे फक्त पाहिले आहे, पुस्तकांचा अभ्यास मात्र चांगला केला आहे. ज्याने हे काम स्वतः केले त्याला हा पुस्तकी पद्धतीने शिकवू शकेल, पण स्वतः कदाचित नाही करू शकणार! मला वाटत, हाच आपलाही प्रॉब्लेम आहे म्हणजे कसे की दुसऱ्यांना आपण शिकवू शकाल, पण स्वतः नाही करू शकणार. पंचाईत आहे ना! माझ्या मार्गदर्शनाखाली प्रत्यक्ष काम ज्याने केले, त्यांना हे तांत्रिक शिक्षण नव्हतेच.

सहभागी :- भाऊ, पण ते कसे घडले, याचा आढावा व्याख्यानादरम्यान मात्र घेण्यात आला.

सहभागी :- खरे तर सर, 'फिल्ड वर्क' पहाणे, खरे म्हणजे अपेक्षित होते.

भाऊ :- आपल्या म्हणण्याचा सारांश हाच की, व्याख्यानांच्या वेळापत्रकाशी तुलना करता शैक्षणिक क्षेत्रीय भेटींचा वेळ वाढवायला पाहिजे. त्या शैक्षणिक क्षेत्रीय भेटीदरम्यान तुम्हाला इकडे-तिकडे फिरता येते. व्याख्यानांच्या वर्गात कोंबल्यासारखे होते, म्हणून पंचाईत होते. आता व्याख्यान आणि शैक्षणिक क्षेत्रीय भेटींचे प्रमाण काय आहे?

सहभागी :- सकाळी ९ वाजेपासून ते दुपारी ४ वाजेपर्यंत सर.

भाऊ :- विश्रांतीच्या काही छोट्या-छोट्या अवधिसह ९ ते ४.

सहभागी :- आणि नंतर दुपारी ०४.३० वाजेपासून ते सायंकाळी ७ वाजेपर्यंत शैक्षणिक भेटी.

भाऊ :- म्हणजे हे प्रमाण एकास तीन असे आहे. दोन तास आणि सहा तास.

सहभागी :- सर, वस्तुतः शैक्षणिक क्षेत्रीय भेटींसाठी कमीच वेळ मिळाला. संध्याकाळ झाल्यामुळे किंवा आता 'ऑफ सिझन' आहे म्हणून, 'फुड प्लान्ट' बंद असल्यामुळे आणि 'डिहायड्रेशन प्लान्ट'मध्ये नूतनीकरणाचे काम चालू आहे म्हणून ते ही बंद होते, पण बाकी

‘पी.व्ही.सी. पार्इप्स’ हे सगळे चोवीस तास चालू असते.

सहभागी :- व्याख्यानांमध्ये काय टाळणार? प्रत्येक गोष्ट महत्वाची होती. मग काय सोडणार? आपणच सांगा भाऊ, कोणता विषय वगळणार? काही सोडता येईल असे दिसत नाही.

भाऊ :- मग कार्यक्रम सात दिवसांचा करायला पाहिजे. (हंशा) ठीक आहे. आपले म्हणणे योग्य आहे. अनेक चांगले विषय कंपनीलाही हवे आहेत, पण ते काहीही असो अधिकृत सूचनांपैकी ही एक चांगली सूचना आहे की, शैक्षणिक क्षेत्रीय भेटींच्या टक्क्यांचे प्रमाण वाढवायला पाहिजे. म्हणजे व्याख्यान आणि शैक्षणिक भेटींचे प्रमाण ५०-५० टक्के करायला पाहिजे. थोडक्यात सकाळच्या सत्रात व्याख्यान ठेवा आणि दुपारची वेळ शैक्षणिक भेटीसाठी ठेऊया. भविष्यात तसे करू. काही हरकत नाही.

सहभागी :- भाऊ, मी शेतकी महाविद्यालयात प्राध्यापक आहे.

भाऊ :- कोणता विषय शिकवता?

सहभागी :- अॅग्रोनॉमी.

भाऊ :- चांगले.

सहभागी :- मी आपल्या कॅम्पसमध्ये भेट दिल्यानंतर माझ्या लक्षात आले की, शेती संबंधी जे काम आहे, ते अतिशय चांगले झालेले आहे. हॉर्टिकल्चर, आंब्याचे, आवळ्याचे प्लान्टेशन, टिशू कल्चरची उत्पादन शाळा. एकंदरीत आताच आपला विषय निघाला होता की, सरकारकडे काम फार मंदगतीने होते. त्याही पलीकडे जाऊन मी सांगतो की, आमच्याच शेतकी शैक्षणिक संस्थेची वेळ आधी आठ तासांची होती, आता नऊ तासांची झालेली आहे. सकाळच्या वेळी मजुरांना कामामध्ये जो उत्साह असतो किंवा काम करवून घेण्यासाठी आमच्या अधिकाऱ्यांकडेसुद्धा सतर्कता असते किंवा क्षमता असते, ती जसा जसा दिवस वर जाईल, तशी तेवढी क्षमता रहात नाही. त्यामुळे सरकारी कार्यालयात खाजगी कामासारखी सर येत नाही. त्याला बऱ्याच परिस्थिती कारणीभूत आहेत. एकंदरीत इथे आपण हा जो विकास केलेला आहे, तो मात्र खूप खूप भरघोस आहे. आणि प्रभावी सुद्धा!

भाऊ, आम्ही आपल्या प्लान्ट प्रोसेसिंगमध्ये पाहिले, तिथे दरवाजावर लिहिले होते की, ‘मी माझ्या कामाचा मालक आहे,’ आणि हे जर आपण प्रत्येकाने अगदी मनापासून

केले, तर आपले लक्ष्य आपण अगदी थोड्याशा कालावधीत पूर्ण करू शकतो. अशा काही गोष्टी आम्हाला लक्षात आल्या. एकंदरीत सगळे वेगळे आणि खूप छान आहे हे.

सहभागी :- मी दापोलीहून आलेलो आहे. मी 'जलसिंचन आणि निचरा अभियान' विभागामध्ये सहाय्यक प्राध्यापक आहे. 'जैन इरिगेशन' आणि 'ड्रीप इरिगेशन' हे आम्ही 'बी. टेक.'ला समानार्थी शब्द या दृष्टीने विचारात घेतलेले आहेत. (टाळ्या)आज मी मुलांना 'रिमोट सेन्सिंग जी. आय.एस्' या विषयी काही फारसे सांगू शकत नाही. तसेच 'मायक्रो इरिगेशन सिस्टिम्स' संदर्भात कधी कधी साधनांची कमतरता असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना काही गोष्टी आम्ही दाखवू शकत नाही. आता सध्या आम्ही आमच्या क्षेत्रामध्ये सर्व प्रकारचे 'मायक्रो सिंक्रलर्स' किंवा 'ड्रीपर्स' यांचे प्रात्यक्षिक ठेवलेले आहे. तसेच आम्ही कामाचे वेळापत्रकही ठरवत आहोत. आमच्या इथे केळी, काजूवर टिबकवर प्रयोग सुरू आहेत. सोबतच 'मायक्रो न्युट्रियंटस्'चे प्रयोग आम्ही करत आहोत. आता इथे मी जे काही बघितलेले आहे किंवा इथल्या लोकांनी सांगितलेले आहे, त्यांनी ज्या प्रकारचे प्रयोग केलेले आहेत, त्याचा मला नक्कीच फायदा झाला, पण यामध्ये मुख्यत्वेकरून असे आहे की, प्रत्येक विभाग, जे प्रयोग करतात त्यात प्रत्येकाचे हेतू वेगवेगळे असतात. इथे दाखविताना जे काही दाखविलेले आहे, त्यामध्ये नेमका हेतू काय आहे, त्याचे तत्त्व कसे आहे, त्याची विषय हाताळणी कशी आहे, त्याच्या कार्यपद्धती काय आहेत, त्या जर थोड्या तपशीलामध्ये, विशेष करून त्या त्या क्षेत्राशी संबंधित ते तज्ज्ञ आहेत, त्यांनी हे उद्बोधन घेतले, तर अधिक चांगले होईल. काही सूचना देता येतील किंवा काही शिकता येईल, असे मला वाटते.

त्यानंतर साधनांची कमतरता असते, अशा वेळी काही मुलांना इथे कंपनीत आणले, नेमकी प्रक्रिया कशी होते हे जाणून घेणे आवश्यक 'मायक्रो सिंक्रलर्स' किंवा 'फिल्टर्स' कसे तयार होतात, हे दाखविले, तर ते चांगल्या प्रकारे शिकू शकतील आणि हाताळू शकतील. जेणे करून त्यांचे पदवीचे शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर ते 'Raw मटेरियल' शिकाऊ उमेदवार न राहाता, कंपनीला त्यांच्या प्रशिक्षणावर वेळ कमी लागेल. जे काही आम्ही शिकवतो 'थिअरी' आणि 'प्रॅक्टिकल', यांचा संगम होऊन मुले काही तरी व्यवस्थित शिकतील, असे मला वाटते. आज आम्ही इथे नवीन तंत्रज्ञान, सिंचनाची साधने किंवा उपकरणे आहेत, ते ही बघितले. बाहेरच्या जगामध्ये काही नवीन होत असेल तर ते तेदेखील आम्हाला दाखवले, आम्हीही मुलांना ते सांगू शकू आणि एक प्रकारे 'विस्तारीत काम'ही करू शकू.

अन्य सहभागी :- सर, आम्ही 'प्लास्टिक पार्क' बघितला. तिथे प्रक्रिया कशा होतात

ते देखील बघितले, पण मला म्हणायचे होते की, उच्च तंत्रज्ञानाला धरून म्हणजे जसे आता बाहेरच्या जगामध्ये काय सुरु आहे, ते आम्हाला इतके माहित नसते, ते शक्य झाले तर आम्हाला दाखवाल का?

भाऊ :- शक्य आहे. शक्य न व्हायला काय झाले? आम्ही सगळा अभ्यास करतच असतो. उदाहरणार्थ 'रेन गन' आमच्याकडे आहे. 'मिनी मायक्रो सिंक्रलर्स' आहेत, आणि स्पर्धकांच्या उत्पादनांचा अभ्यास आम्ही तर रितसर करतोच. इथे माझी स्वतःची अशी कल्पना होती की, स्पर्धकांच्या उत्पादनांचा मागोवा घेणारा आपल्याकडे वेगळा विभाग असावा. त्या विभागात परदेशातले, देशातले शिवाय जे आपल्याजवळ नाहीत किंवा आपल्यापेक्षा वेगळे आहेत, ते सर्व तिथे ठेवायचे. मग होते काय की, आम्ही दरवर्षी उत्पादन विकासच एवढा करत असतो आणि बहुतांशी ते इथे बनवूनच टाकतो, म्हणजे तिकडे आहे आणि आपल्याला संबंधित आहे, पण इकडे नाही असे फार काही ठेवत नाही. आपल्याकडे विकसित झालेले तंत्रज्ञान आणि विदेशातील तंत्रज्ञान यात फरक आढळतो, पण तो अभावानेच! तसे केले नाही तर मग आम्ही स्पर्धा करू शकणार नाही. परदेशातल्या कंपन्या या बाजारपेठेत त्यांचा माल विकत आहेतच ना. 'नेटाफिम' म्हणा, 'प्लास्ट्रो' म्हणा. आपला मार्केट शेअर ५०-६० टक्क्यांवर असेल तर ते ५-६ टक्क्यांवर आहेत. त्यामुळे त्यांचा बाजारामध्ये 'फील' नाही. परंतु शून्य होता, तिथून हळूहळू ते पाचवर तर आलेच ना! स्पर्धकांनी अंगीकारलेल्या तंत्रज्ञानाचे मार्केटिंग मधला महत्त्वपूर्ण सहभाग या दृष्टीने, अभ्यासपूर्ण दर्शन घडविण्यास काहीच हरकत नाही

सहभागी :- आपल्याला आपल्या उत्पादनाची वैशिष्ट्ये माहित असतात. बाकीचे स्पर्धा करणाऱ्यांचीही उत्पादने आपल्याकडे असतात, पण या विशिष्ट शैक्षणिक सत्रांत आपण 'स्पर्धा करणाऱ्यांचे उत्पादन' किंवा अशा रितीचे काय वेगळे वैशिष्ट्य घेतलेले आहे? किंवा कशा रितीने ते महत्त्वाचे आहेत? त्यावर अधिक भर द्या. अशी विनंती आहे.

भाऊ :- इथे आमचा 'फोकस'च मुळात वेगळा होता. आम्हाला सांगितले गेले की, वेगवेगळ्या संस्थांमधून अध्यापक किंवा प्राध्यापक जळगावला येणार. तेव्हा त्यांना 'जैन इरिगेशन' वेगळे कसे आहे आणि जळगावसारख्या एका ग्रामीण भागामध्ये राहूनही जागतिक कंपनी कशी बनली, ते स्पष्ट करा. ते महत्त्वाचे आहे. म्हणून आम्ही शैक्षणिक सत्राचे वेळापत्रक तशा पद्धतीने तयार केले, पण प्रत्येकाची गरज/अपेक्षा वेगळी आहे. माझ्या माहितीप्रमाणे 'मायक्रो इरिगेशन' हा शैक्षणिक अभ्यासक्रम फक्त दापोलीलाच आहे. मला

हे माहीत नाही की, तो राहूरी किंवा परभणीलासुद्धा आहे? परभणीला आहे?

सहभागी :- परभणीलाही आहे. आमच्याकडे आपल्या कंपनीकडूनही एक प्रात्यक्षिक १९८८-८९ पासून दिलेले आहे. ते अजून चालू स्थितीत आहे. मागच्या वर्षी आम्ही 'अॅग्रीकल्चर टेक्नॉलॉजी वीक' आयोजित केला होता. त्या वेळी चार ते पाच लाख शेतकऱ्यांनी भेट दिली होती आणि त्या वेळी त्या सर्व शेतकऱ्यांनी ते पाहिले. फारच उत्कृष्ट वाटले सर्वांना ते. मी शेतकऱ्यांसाठी असे बरेचसे शैक्षणिक सत्र आयोजित करत असतो. विशेष पिकांसाठीसुद्धा आयोजित करत असतो.

काही मुलांना 'शैक्षणिक प्रकल्प' करायचा असेल, तर त्यासाठी काही कार्यपद्धती आहे का?

भाऊ :- कार्यपद्धती आहे, पण आम्ही त्या मुलांमधला संशोधक आधी पारखून घेतो. पाहून घेतो. म्हणजे कसे? जे नुसतेच मजा करायला येतात त्यांना आम्ही घेत नाही. आम्ही त्यांची मुलाखत आधी घेतो आणि त्या विद्यार्थ्यांची पात्रता खरोखरच जाणवते का? ह्या सर्व बाबींचे काटेकोर मूल्यमापन करून मगच त्या मुलांना आत प्रवेश मिळतो.

सहभागी :- शेतीकामाच्या बाबतीत शेतावर गेले पाहिजे, काम केले पाहिजे, असे मला वाटते कारण काही विद्यार्थी फक्त पुस्तकातच शेतीची चित्रे पाहतात. स्वतः मातीत राबत नाहीत.

भाऊ :- काम तर केलेच पाहिजे ना. 'तामिळनाडू अॅग्रीकल्चर युनिव्हर्सिटी' शंभर वर्षे जुने विद्यापीठ आहे. त्यांचे दोन विद्यार्थी येथे पीएच्.डी. करताहेत. आमचा त्या विद्यापीठाशी 'एम्.यु.' झाला आहे. दोन वर्षे ते विद्यार्थी इथे राहतील, प्रत्यक्ष 'फिल्ड वर्क' करतील आणि एक वर्ष 'थिअरी'साठी परत तामिळनाडू अॅग्रीकल्चर युनिव्हर्सिटीत जातील. त्यानंतर ते पीएच्.डी. करतील. त्यानुसार मद्रासचे दोन विद्यार्थी आंब्यावर संशोधन करत आहेत. 'डॉक्टरेट रिसर्च' चा फलक आपण पाहिलाच असेल. अतिशय प्रामाणिकपणे ते काम सुरू आहे. ती मुले बरोबर सहा वाजता उद्यानात हजर असतात. त्यांना शेतावर जायला वगैरे कारणांसाठी साधने उपलब्ध केली आहेत. इथे रहायची, जेवायची सगळी सोय विनामूल्य आम्ही केली आहे. त्यामुळे हे उद्याचे कृषी संशोधक इथे एकदम चांगल्या पद्धतीने तयार होणार आहेत. त्यांना वेगवेगळ्या ठिकाणी संधी मिळेल, पण जर त्यांची येथे काम करण्याची इच्छा असेल, तर प्राधान्याने त्यांचा विचार करता येईल.

आमच्या कामाचा व्याप तर सगळ्या देशभर पसरलेला आहे. प्रत्येक राज्यात कंपनीचे काम आहे. प्रत्येक राज्याचे दोन-दोन विद्यार्थी दरवर्षी घ्यायचे, अशी आमची योजना आहे. त्यामुळे तामिळनाडू युनिव्हर्सिटीप्रमाणे कर्नाटक पंजाब, तसेच महाराष्ट्राच्या युनिव्हर्सिटी चा पाठपुरावा सुरू आहे, आश्चर्य हे आहे की यातील, एकाही युनिव्हर्सिटीने उत्तर सुद्धा दिलेले नाही.

आमची कॉर्पोरेट विचारधारा आहे. आम्हाला कित्येक विदेशी आणि आपल्या देशातल्या लोकांनी सांगितले की, आम्ही अनेक विधाने पाहिलेली आहेत, पण तुम्ही लिहिलेले 'मिशन स्टेटमेंट,' 'व्हिजन स्टेटमेंट,' 'क्रेडो' 'गार्डिंग प्रिंसिपल' हे सगळे आम्ही आधी कुठे पाहिलेले नाही. कित्येक लोकांनी तर केवळ त्या गोष्टीवर कंपनीशी संपर्क साधून व्यवसाय केला किंवा संबंध प्रस्थापित केले. त्या कॉर्पोरेट विचारधारेला तेवढे महत्त्व आहे, पण तरी ते आपल्याही गरजेचे आहे की नाही, हा एक प्रश्न आहे. या विचारधारेचा आपल्याही काय उपयोग होईल? म्हणजे आपण जरी मालकासारखे वागायचे ठरविले, परंतु साहेबांनी सांगितले की, नोकरासारखाच वाग, तर काय कराल? संबंध वातावरणच तसे पाहिजे ना. कोण्या एकाने असे वागून नाही चालणार, कोणीही असे म्हणू शकणार नाही की, तू कशाला जास्त काम करतोस? फार मोठा पुरस्कार देणार आहेत का? पण असे म्हणूनही लोक चूपच बसतील. मुळात तुम्हाला हे सांगूनही काही उपयोग होईल की, नाही, हाही एक विषय आहे. पण आजच्या काळात ते सांगणे गरजेचे आहे, म्हणून कदाचित यावर अधिक भर दिला गेला. शिवाय एम्ईडीसीनेही असेच कळविले होते.

सहभागी :- सर, याची उलटसुलट बाजू जर पाहिली तर लक्षात येईल की, ठराविक चाकोरीतून जाणाऱ्या आमच्या सारख्यांना कॉर्पोरेट विचारधारेसारख्या संकल्पना माहितीच पडणार नाहीत, आयुष्यभर माहिती पडणार नाहीत, म्हणून हे सांगणे अधिक महत्त्वाचे आहे.

भाऊ :- 'जनरल एनरिचमेंट' झाले, तर ते चांगले ठरणार. सोबत आपल्या विषयाच्या ज्ञानात वृद्धी झाली, तर दुधात साखर आहे!

सहभागी :- ते एकदम योग्य होते. थोडेफार बदल लागू करता येऊ शकतात. परंतु, मला असे म्हणायचे आहे की, ते एकदम योग्य होते.

भाऊ :- तरी पर्यायाविषयी सुद्धा आपण विचार करू शकतो.

सहभागी :- मी प्रवरानगरहून आलेलो आहे. मी 'मेकॅनिकल इंजीनियरींग' शाखेमध्ये व्याख्याता आहे. कार्यक्रम चांगला झालेला आहे. चार-पाच दिवसात आम्ही बरेच शिकलेलो आहोत, आणि या कार्यक्रमाचा आमच्या विद्यार्थ्यांना फायदा होईल. थोडक्यात सूचना म्हटली तर शैक्षणिक क्षेत्रीय भेटींची वेळ थोडी वाढवायला पाहिजे.

भाऊ :- वीस लोकांच्या, बावीस लोकांच्या गटाला शैक्षणिक क्षेत्रीय भेटींवरम्यानही जास्त रस येणार नाही. खरे तर छोटा गट असला, तर ते चांगले जमेल. गट मोठा असला तर जास्त खोलात काही पहाता येणार नाही; त्याला असे एकवटता नाही येणार. तुमचे म्हणणे मंजूर आहे की, शैक्षणिक क्षेत्रीय भेटींसाठी अधिक वेळ द्यायला हवा. त्यासाठी कमी संख्येचे गट करावे लागतील. सहा-सहा सात-सात लोकांना एकेका दिशेने पाठवावे लागेल. बावीस लोक एकत्र गेल्याने शैक्षणिक भेटींच्या माध्यमातून शिकणे प्रभावी होत नाही. 'गप्पा मारणे आपला जन्मसिद्ध हक्क आहे,' तो कसा काय वाया घालविणार? इतरांनी विचारलेल्या प्रश्नांकडे, प्रश्नांच्या उत्तरांकडे किंवा चर्चेकडे बऱ्याच जणांचे लक्षच नसते.

सहभागी :- मी अपारंपारिक ऊर्जा स्रोत शाखेचा अध्यापक आहे. मला जी काही माहिती मिळाली ती पुस्तकात जशी आहे तशीच मिळाली. त्यावर प्रश्न विचारलेसुद्धा, पण फारशी प्रायोगिक माहिती मिळाली नाही. कदाचित ते नवीनच सुरु झाले असेल आणि शैक्षणिक भेट घडून आलीच नाही त्यामुळे ते असेल. माझे एकच उद्दिष्ट होते की, जे काही पुस्तकी शिकलेले आहे, ते प्रायोगिक, प्रात्यक्षिक, औद्योगिक हेतुने पहायला मिळेल, तर फारच बरे होईल. आमच्या संस्थेचा 'एनर्जी पार्क' आहे. तिथे बरेच लोक भेटी द्यायला येतात आणि ते विचारतात, 'का हो, हे तुम्ही बनविले आहे का? हे कुठे मिळेल?' मी सांगतो, 'कंपन्या बनवितात. आपलेसुद्धा नाव त्यांना सांगतो की, 'जैन इरिगेशन' हे बनविते.' पण मला पहायला मिळाले नाही.

भाऊ :- एक मिनिट थांबा. पहायला काय नाही मिळाले, ते सांगा.

सहभागी :- 'सोलर डिझीजन'ची शैक्षणिक भेट घडून आलीच नाही आणि 'बायो गॅस तंत्रज्ञान' आहे, 'यु.एस्.बी. तंत्रज्ञान' आहे, जे ताजे तंत्रज्ञान आहे, त्यावर मी विचारला होता प्रश्न, पण समाधानकारक उत्तर मिळाले नाही.

भाऊ :- तुम्हाला नेमके काय पाहिजे आहे?

सहभागी :- मला तो प्लान्ट कसा आहे, ते पहायचे होते!

भाऊ :- एक इथे जवळच आहे. मी जेथे राहतो त्या बंगल्याच्यासमोर एक यु.एस.बी.चा प्लान्ट गेले जवळजवळ वर्ष झाले, सुरु आहे, पण आपला माहितीसाठी सांगतो आहे. आम्ही आता त्या टप्प्याच्याही पुढे गेलो आहोत. दोन पायच्या पुढे आहेत. तुम्ही 'लेबर कॉलनी'कडे गेलाच नाही, जिकडे बायोगॅसचे उत्पादन होते. आता आमच्याकडे दोन तरुण एम. टेक. (बायोगॅस) हे अपारंपरिक ऊर्जा विषयातील पदवीधर आहेत. ते दोन्ही सध्या जर्मनीला आहेत. आम्ही एक 'कोलंबोरेशन' करून इथे बायोगॅसवर आधारित पाच मेगॅवॉट पॉवरचा प्लान्ट करत आहोत. 'फ्रुट प्रोसेसिंग प्लान्ट'मधून एरव्ही शंभर टन वाया जाणारा टाकाऊ माल वापरून आम्ही बायोगॅस आणि त्या बायोगॅसपासून पॉवर बनविणार आहोत. वाया जाणाऱ्या पदार्थापासून अपारंपारिक ऊर्जेवर आधारित एवढा मोठा कारखाना, असा पहिल्यांदाच या देशामध्ये पुढे येणार आणि एक वर्षभरात हे सगळे घडेल, तेव्हा हा प्लान्ट बघायला मिळेल.

त्याच्याआधी आता आपण 'इंडस्ट्रीयल इफ्लुअंट ट्रीट' करण्यासाठी म्हणून दोन प्लान्ट्स उभे केलेले आहेत. 'प्रायमरी डायजेस्टर,' 'सेकंडरी डायजेस्टर' आणि 'होल्डींग' असे तीन टॅन्कस् केलेले आहेत. यामधून आजच्या क्षणाला हा प्लान्ट स्टॅबिलाईझ व्हायच्या अवस्थेमध्ये आहे. सध्या आठशे क्युबिक मीटर गॅस उपलब्ध होतो. त्यावर आम्ही एक इंजिन चालवतो आणि त्यासोबत वीजही निर्माण करतो. हे सगळे इथे आहे. आपल्याला बघता येईल.

मित्रांनो, 'कॉम्पो गॅस' नावाचे प्रगत तंत्रज्ञान आहे. त्या तंत्रज्ञानाचेही 'पायलट' इथे भविष्यात बघायला मिळेल. अभिजीत सत्यम् दाखवेल. अवश्य बघा ते. विलक्षण झपाट्याने हे काम सुरु आहे! ते 'आर. अॅन्ड डी.'च्या टप्प्यावर असल्यामुळे अजून ते हस्तांतरित झालेले नाही. जोपर्यंत 'प्रॉजेक्ट' 'आर. अॅन्ड डी.'मधून बाहेर पडत नाही, तोपर्यंत तो विषय साधारणतः मी माझ्याजवळच ठेवतो, म्हणून ह्या विशिष्ट विभागाचे काम मी अजूनही हस्तांतरित केलेले नाही. शोध आणि विकासाचे काम अजूनही सुरु आहे. आणि फार मोठे काम होते आहे. आपल्या येथील एनर्जी पार्क मी पाहिलेला आहे. पार्क म्हणून आवडला मला तो, परंतु त्यातून पुढे काही निष्पन्न होत नाही, हे मला माहिती असल्यामुळे त्या गोष्टीचे महत्त्व कमी होऊन जाते.

सहभागी :- त्याचसाठी आम्ही विचार करतोय की, औद्योगिक संस्था, विद्यापीठ आणि शैक्षणिक संस्था यांनी एकत्र यावे. 'आय.सी.आर.'मध्ये मुलांनाच सहा महिन्यांचे 'ट्रेनिंग'

घायचे त्यांना पूर्ण डिझाईन शिकवायचे. तेच उत्पादन आणि विपणनही करतील.

भाऊ :- भविष्याच्या दृष्टीने वर्तमानात सदैव जागरूक राहून विचार करणे आवश्यक आहे. आपण म्हणता तसे काही होणार नाही. ते इतर औद्योगिक योजनांप्रमाणे निष्क्रियच ठरेल. विद्यापीठाच्या विशिष्ट कार्यपद्धतीमध्ये ते बसतच नाही. एक खिळा आणायचा असेल, तर सहा दिवस लागतील. कोणत्याही बाबतीत या सर्व गोष्टींचा गंभीरपणे विचार करून पहा, साचेबद्ध ठराविक, अशा कार्यपद्धतीमुळे प्रत्यक्ष निर्णय होऊन कृती व्हायला खूप वेळ लागतो, या उलट खाजगी उद्योगांशी संधान बांधणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक प्रकल्प करण्यासाठी अवश्य पाठविले पाहिजे.

आता आमच्याकडे अपारंपरिक ऊर्जा क्षेत्रात दहा पदवीधर तरुण आहेत. या दहा तरुणांपैकी दोन खूपच तल्लख आहेत. एक तर सुवर्णपदक विजेता आहे. जर्मनीत त्याने पीएच्.डी करावे असे मी त्याला सूचवतो आहे, कारण त्या क्षेत्राच्या संदर्भात विचार करता, आपल्या देशामध्ये जर्मनीएवढे प्रगत काम झालेले नाही. पाच मेगॅवॅट पॉवर बनविण्याचा, अपारंपरिक ऊर्जा निर्माण करण्याचा जवळ जवळ पंचवीस कोटी रुपयांचा प्रोजेक्ट आहे. याच प्लान्टवर तो जर्मनीमध्ये डिझाईन होत असताना, ऑपरेट होत असताना, तशाच प्रकारचे इतर जे प्लान्ट तिथे आहेत, त्यांच्यावर तो दोन वर्षे प्रत्यक्ष स्वतःच्या हाताने आणि संशोधकाच्या बुद्धीने काम करेल. त्यासंदर्भातील सगळे जे काही 'प्रोग्रॅम्स' आहेत, 'सॉफ्टवेअर्स' आहेत ते सगळे आत्मसात करेल. आणि वर्षभर तो विद्यापीठ ग्रंथालयाचा उपयोग करेल. त्यानंतर त्याला पीएच्.डी. मिळू शकेल. हाच तरुण संशोधक, अभ्यासक इथे येऊन हा प्लान्ट चालवेल. या सर्व प्रक्रियेतून जाताना हा अभ्यासक सच्च्या कामसू माणूस बनेल. केवळ वर्गात शिकविणारा प्राध्यापक तो होणार नाही. उलट तो स्वतः प्लान्ट बनवू शकेल, डिझाईन करू शकेल आणि चालवूही शकेल.

एकंदरीतच या विवेचनावरून आपल्या लक्षात आले असेल की, कशा पद्धतीने त्या तरुणाला जैन इरिगेशन संस्कारित करते आहे. अभ्यासू माणसे जाणीवपूर्वक घडतात, घडवणारे हात मात्र सक्षम हवेत! समजा, तुम्ही जर एखाद्या विद्यार्थ्याविषयी सूचविले की, त्याचा असा प्रोजेक्ट आहे. हा असे बनविणार आहे, आणि त्याला आम्हाला एम्.एस्सी., एम्.टेक. किंवा पीएच्.डी. पदवीसाठी हे काम घायचे आहे, तर आम्ही अशा गोष्टीचा सादर स्वीकार करू. असा हा जो 'हायब्रीड कोर्स' असणार आहे, त्याला विद्यापीठांनी मात्र उत्तेजन दिले पाहिजे.

सहभागी :- मी शैलेश जावळे. मी इथे शासकीय तंत्रनिकेतनमध्ये मेकॅनिकल विभागात व्याख्याता आहे. माझ्याकरता हे पूर्णतः नवीनच होते. जी काही माहिती मला मिळाली, ती खूप काही चांगली होती. मला आनंद झाला.

भाऊ :- आनंद झाला ते ठीक आहे, पण मुलांना काय शिकविणार?

सहभागी :- मुलांना हे नक्कीच सांगणार की, 'जैन इरिगेशन'चे काम सर्वथा वेगळे आहे. मला खूप आवडले. मी बऱ्याच औद्योगिक संस्थांना भेटी दिल्या, पण अशा प्रकारची संस्कृती मला कुठेच आढळली नाही. प्रत्येक जण एक वेगळे काम करतो आहे. माझ्या मते, हे शैक्षणिक सत्र चांगले आहे.

सहभागी :- मी हिंगोणे, के. सी. इंजिनियरिंग कॉलेजला व्याख्याता आहे. आपले 'शैक्षणिक सत्र' खूप चांगले झालेले आहे. खरे तर, 'ग्रीन हाऊस इफेक्ट' मी शिकलो होतो, पण प्रत्यक्ष इथेच पाहिला. मला या विषयात थोडे बारकाईने जायचे होते. 'मॅथेमॅटिकल मॉडेल' कसे बनवितात, ह्याबद्दल मी नंतर चर्चा करणार आहे, आणि आमचे विद्यार्थी जे शैक्षणिक प्रकल्प करतात, त्यांच्या कंपनीबद्दल काही अडचणी असतात. तशी काही चांगली योजना जर माझ्याकडे असेल, तर मी मुलांना नीट सांगू शकतो.

भाऊ :- विद्यार्थ्यांना जर कुठला शैक्षणिक प्रकल्प करायचा असेल, तर आमचे दार नेहमीच उघडे असते. जैन इरिगेशन कंपनी परिसरात अभ्यासू विद्यार्थ्यांना प्रवेश मिळणे तितकेसे अवघड नाही. प्रवेश प्राप्तीसाठी खूप अवघड कार्यपद्धती आहे, असेही नाही. कोणीही कुठूनही विनासंकोच पत्र पाठवू शकतात की, 'असा शैक्षणिक प्रकल्प आम्हाला करायचा आहे.' आमच्याकडे बहुशाखीय सोय आहे. उदा.: 'इलेक्ट्रॉनिक्स' विषय असणारा संशोधन करू शकतो, तसे 'अॅग्रिकल्चर' चा ही, किंवा 'सोलर'चा सुद्धा अभ्यास करू शकतो. 'प्लास्टिक पार्क'ला दर वर्षी बी. टेक. किंवा एम्. टेक अभ्यासक्रम शिकणाऱ्या सहा-सात विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक प्रकल्प होतच असतात.

सहभागी :- भाऊ, या कामासाठी संपर्क कोणाशी साधायचा?

भाऊ :- 'एच्.आर.डी.'ला लिहा.

सहभागी :- सर, मी डॉ. जितेंद्र. कृषी विज्ञान केंद्र, धुळे येथे कार्यरत असून साहाय्यक प्राध्यापक, या नात्याने विद्यार्थ्यांना शिकवतो. मागील पाच दिवसांपासून येथे शैक्षणिक सत्रात जे काही शिकायला मिळाले, ते सगळे नवीन होते आणि शेतकी क्षेत्र हे अभियांत्रिकी

शाखेशीही संबंधित आहे. त्यामध्ये ड्रीप इरिगेशन, सोलर एनर्जी आणि तसे 'वेस्ट'चाही आपण उपयोग करतो, परत त्याचा आपल्याला वापर करता येतो, ते इथे शिकायला मिळाले.

जैन इरिगेशनमध्ये आल्यानंतर एकदम व्यवस्थित, अगदी शिस्तीत जे कार्यक्रम घेतले जातात, ते पाहून प्रभावित झालो. त्याप्रमाणेच आपणही विद्यार्थ्यांशी वागलो, त्यांना वेळेवर सगळी कामे करायला लावली, त्यांना एवढे काही ज्ञान दिले आणि परत त्यांना चांगले तयार केले तर खाजगी कंपन्यांमध्ये सक्षम करून त्यांच्यातील उमेदही टिकून राहिल, ज्यामुळे कंपन्यांचाही त्यात फायदा होईल.

भाऊ, अधोरेखित करण्यासारखी, दुसरी गोष्ट म्हणजे, शेतकऱ्यांच्या दृष्टिकोनातून खूप विस्तारित काम आहे. जसे आपण कांदा पिकासंदर्भात 'कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंग' सुरू केलेले आहे, त्याबरोबर जर आपण दुसरे पीक घेतले, तर अजून फायदेशीर होईल, कारण आज विपणन प्रक्रियेत शेतकऱ्यांना फार मोठ्या अडचणी येतात. शेतकरी खूप पिकवतात, पण उत्पादित मालाचे विपणन म्हणावे तसे होत नाही, पण आपण धुळे जिल्ह्यामध्ये लामकाणी गावामध्ये जे पांढरा कांदा उत्पादनासंदर्भात काम साकार केलेले दिलेले आहे, त्यास शेतकऱ्यांकडून फार चांगला प्रतिसाद मिळालेला आहे, कारण आपल्या कंपनीकडून बीज आले की, लगेच ते घेतात, चांगल्या प्रकारे पिकवतात आणि मग ते आपल्या कंपनीला कांदा विकतात. त्याबरोबर जर का आपण आपल्या जिल्ह्यामध्ये जास्त प्रमाणात होते, असे काही पीक दिले, तर अजून फायदेशीर होईल, कारण आपली जी कंपनी आहे ती फळांचे 'पल्प' तसेच 'प्युरी' बनवायचे काम करते आणि शंभर टक्के ते निर्यात करते. माझी अशी एक विनंती होती की, जे काही आपण निर्यात करतो, त्यासोबत आपण जर का आपल्या देशातील बाजारपेठेत, संपूर्ण देशभर आपल्याला 'युनिटस्' बनविता आले तर ते अधिक फायदेशीर होईल. एक उदाहरण सांगू इच्छितो. 'पेप्सी' आणि 'कोकाकोला' या शीतपेयांच्या बाबतीत फार अडचणी आलेल्या आहेत. 'फ्लेव्हर्स'चे मिश्रण करून ती तयार केली जातात. आपण आवळा, आंबा, पेरू ही जी काही फळे आहेत त्यांचे 'ज्युसेस्' तयार केले, आणि ते जर का भारतभर विकलेत, तर कंपनीच्या दृष्टीने फायदेशीर होईल.

सहभागी :- मला शैक्षणिक क्षेत्रीय भेटींच्या दरम्यान सुरक्षा व्यवस्थेबद्दल विशेष जाणवले. त्यासंबंधी मला बोलायचे आहे. आम्ही आवळ्याच्या बागेत जात होतो, ते जैन इरिगेशनच्याच गाडीत, पण आपली सुरक्षा व्यवस्था एवढी कडक पाहायला मिळाली की, गाडी कंपनीची असतानादेखील त्यांनी अडवली, आणि तपासणी करूनच आत जाऊ दिली. पाटीलसाहेब

होते म्हणून ठीक होते. ते म्हणाले, “आमची एम्ईडीसीची शैक्षणिक सहल आहे.” मगच त्यांनी गाडी आत जाऊ दिली. सुरक्षा रक्षकांचे वागणेही व्यवस्थित आहे. नियमानेच कारभार चालला आहे.

सहभागी :- मी साहाय्यक प्राध्यापक आहे. ‘उती संवर्धन’ हा माझा आवडता विषय आहे. आपण ‘दुसरी हरित क्रांती’ घडवून आणली, याबद्दल प्रथमतः सर आपले अभिनंदन! आणि जेव्हा मी महाविद्यालयात होतो, अगदी तेव्हापासून मी आपल्या कार्यकर्तृत्वाबद्दल ऐकले होते, वाचले होते. अशा शून्यातून विश्व निर्माण करणाऱ्या थोर व्यक्तीला प्रत्यक्ष भेटायची इच्छा होती. एवढ्या खडकाळ प्रदेशामध्ये हरितक्रांती घडवून आणणाऱ्या व्यक्तीला आज मी भेटलो, त्यांच्याशी प्रत्यक्षसंवाद साधता आला याचा आनंद आहे.

भाऊ :- येथे येऊन आजची सायंकाळ तुमच्यासोबत घालवण्यासाठी, तेच कारण होते.

सहभागी :- सर, मी अकोला कॉलेजला व्याख्याती आहे. तुम्हाला एक विचारायचे होते. अकोल्याला आमच्या महाविद्यालयाच्या परिसरात मुलाखती होत असतात, पण ज्यावेळी ‘यादी’ लागते त्यावेळी फक्त मुलांचीच नावे असतात. असे काही धोरण आहे का?

भाऊ :- नाही. तशा प्रकारचे धोरण नाही. मुळात प्रश्न वेगळा आहे. मुलींच्या बाबतीत आम्हाला अडचण येते ती अशी की, वर्ष-दोनवर्षांपेक्षा जास्त काळ त्या राहू शकत नाहीत. लग्न झाल्यानंतर त्यांना सासरी जावेच लागते ना. अजून ही पद्धत सुरु झालेली नाही की, लग्न झाल्यानंतर मुलगा मुलीकडे येऊन राहिल, म्हणजे ‘घरजावई’ करायची पद्धत नाही. (हंशा)त्यामुळे थोडीशी अडचण होते, हे खरे. तरीही प्रयोगशाळा आणि कार्यालयातील कामांमध्ये फक्त मुलींनाच वाव देतो, शिवाय खऱ्याखऱ्या ‘फिल्ड वर्क’मध्ये मुलींना वाव देणे जरा कठीण होते, कारण त्यांनी सकाळी लवकर येणे आणि संध्याकाळी शेतावरून उशिरा जाणे थोडेसे अवघडच आहे. अशा काही अडचणी आहेत.

सहभागी :- ‘शेड हाऊस’ची मुख्य मुलगीच आहे.

भाऊ :- हो. ते बघितले ना तुम्ही.

सहकारी :- मागच्या दोन-तीन वर्षांपासून जसजसा आपल्या कंपनीचा व्याप वाढला, तशा आपल्या ‘अॅक्टीव्हिटीज्’ खूप वाढल्या. हल्ली जिथे रिजनल ऑफिस आहे, तिथे एक ‘डिझाईन इंजिनियर’ ठेवण्याचे धोरण राबवायला लागलो. त्यासाठी आंध्र प्रदेशामध्ये आपण

बऱ्याच ठिकाणी भगिनींना संधी मिळाली आहे.

भाऊ :- असे जर काम असेल ना, तर ते आपल्यासाठी योग्य आहे, कारण ते काम घर सांभाळूनही तुम्ही करू शकाल, असे आहे. आता ती संधी वाढली आहे. नुकत्याच 'सी.ए.'च्या 'कॅम्प इंटरव्ह्यू' घेतल्या आणि सात उमेदवारातून दोन भगिनींची त्यात निवड झाली. शिवाय पती आणि पत्नी दोन्ही असले, तर त्याला अधिक पसंती आहेच! समजा लग्नच झालेले नसले, तरी हरकत नाही. इथे कंपनीमध्ये आम्ही जोड्यासुद्धा जुळवतो. (हंशा) कारण पाच हजार लोक आहेत, त्यामुळे कुठे ना कुठे, काही ना काही जमायची दाट शक्यता असते.

सहभागी :- सर, मी 'गोदावरी अभियांत्रिकी महाविद्यालया'त व्याख्याती आहे. इथे मला खूप ज्ञान मिळाले. माझी शैक्षणिक पात्रता 'बी. ई. (इलेक्ट्रीकल)' आहे. विद्यार्थ्यांची अपेक्षा असते की, मॅडमला 'अॅग्रीकल्चर'चीसुद्धा माहिती असावी. आजपर्यंत मी त्यांना सांगायचे की, माझे 'इलेक्ट्रीकल' आहे. मला अॅग्रीकल्चरची माहिती नाही. इथे येऊन मला खूप काही माहिती मिळाली. विद्यार्थ्यांचे बरेच प्रश्न असतात. मॅडम, 'ट्रीप इरिगेशन' काय असते? 'ग्रीन हाऊस' काय असते? वगैरे, वगैरे.

मला इथले वेळेचे व्यवस्थापन खूप आवडले. व्याख्याने दोन मिनिटे आधी येतात, वेळेवर व्याख्यान संपवत माझ्यासाठी हे वेळेचे व्यवस्थापन उपयुक्त ठरले.

भाऊ :- खूप चांगले!

सहभागी :- सर, मी अभिमान सावंत. दापोलीच्या कृषी विद्यापीठात साहाय्यक प्राध्यापक आहे. 'ओनियन डिहायड्रेशन प्लान्ट' बघायचा माझा उद्देश होता, पण तो बंद असल्यामुळे, बघता आला नाही, यंत्रसामग्री आणि साधने फक्त मी बघू शकलो. त्याविषयी नक्कीच मी विद्यार्थ्यांना सांगू शकेल.

भाऊ :- बरे, छान आहे. आपण थोडे स्पष्ट बोलायला शिकले पाहिजे. पहा, एक कौल नावाचे गृहस्थ आले होते. काश्मिरी, उंचपुरे, देखणे. त्यांनी एक लेख दिला होता, आणि तुम्हाला सांगितले होते की, तुम्ही या लेखाचा बारकाईने अभ्यास करून या, नंतर आपण त्या लेखावर चर्चा करू हे खरे आहे काय? आपल्यापैकी फक्त एका अध्यापकाने हा लेख बारकाईने वाचला,

सहभागी :- हो, सर हे एकदम खरे आहे!

भाऊ :- खरे तर, त्या लेखातील विषय चित्तवेधक अध्ययनाचा होता, आणि कौल यांची ती पद्धतसुद्धा अशी होती, जेणे करून तुम्हाला झोप लागणे वगैरे असे काही घडले नसते, (हंशा)परंतु तुम्ही काही त्याचा फायदा घेतला नाही. तुम्ही भाग घेतला असता, तर ते जरा अधिक योग्य झाले असते, त्यानंतर आपण त्याच पद्धतीने सगळी व्याख्याने आयोजित केली असली.

‘कामाची मालकी’ हा जो विषय आहे, त्यामध्ये ज्या ‘स्टँडर्ड एस्क्युजेस्’ आहेत, त्या सगळ्या लिहिलेल्या आहेत आणि त्यांची उत्तरेही लिहिलेली आहेत. त्यामुळे तोही विषय चित्तवेधक ठरू शकतो. तो परस्परांशी संवाद साधण्याचा महत्त्वाचा उपक्रम होता. तुम्ही तुमचे प्रश्न विचारायचे, त्यांनी उत्तरे द्यायची, वगैरे. ती अतिशय चांगली पद्धत आहे. आपल्याला अशावेळी कोणीही शिकवत नाही, तरीही आपण शिकत मात्र जातो.

सहभागी :- सर, तेच झाले, कारण मी ते वाचले होते. मी रात्री वाचले, तेव्हा ‘कामाची मालकी’ मला तेवढे नीट समजले नव्हते, म्हणून मी प्रश्न उपस्थित केला आणि अर्धा तास त्यांनी प्रबोधन केले. फायदाच झाला! माझ्या मनात पक्के घर करून बसले अभ्यास करून ठेवला तर त्याचा निश्चित फायदा होतो.

भाऊ :- (कंपनीतील सहकाऱ्याला उद्देशून) त्यांच्याबद्दल काय चुकीचे वाटते आहे हे आपण त्यांना स्पष्ट केले नाही काय?

सहकारी :- आम्ही त्यांना स्पष्ट कल्पना दिली होती. वास्तविकतः त्यांच्या काय अपेक्षा आहेत, हे मी त्यांच्याकडून समजावून घेतले. मी त्यांना विचारले, “विद्यार्थ्यांकडून आपल्या काय अपेक्षा आहेत?” आणि मी तसे त्यांच्यासमोर ठळकपणे दर्शवून मांडले की, ‘पहा आपण विद्यार्थ्यांकडून जशा अपेक्षा ठेवतात, तसे काम, तुम्ही विद्यार्थीदशेत स्वतः केले आहे का?’

भाऊ :- ‘नाही.’हेच उत्तर कदाचित त्यांनी दिले असणार!(हंशा)

सहकारी :- बरोबर. मी त्यांना हेही विचारले,आपण विद्यार्थी असताना आपण आपल्या अध्यापकांकडून काय अपेक्षा ठेवल्या होत्या आणि त्यांच्याकडून जसे अपेक्षिले तसे आपण स्वतः आज करत आहात काय?

भाऊ :- परत उत्तर ‘नाही’ असेच मिळाले असणार, असे वाटते.

सहकारी :- होय. जेवढे शक्य होईल, तेवढी टीका करणे मी टाळले, पण हा मुद्दा त्यांना सांगितला की, आपल्याकडून विद्यार्थी काय अपेक्षा ठेवतील, याचा आता विचार

करा. कारण आपल्या प्राध्यापकांनी आपल्याला तसे काही शिकविले नाही, तेव्हा आपण ह्या कमतरता आपल्या शिकविण्याच्या पद्धतीतून वगळा. त्यांनी स्वतः दिलेल्या अभिप्रायानुसार सांगता येईल की, त्यांना या प्रशिक्षणात विविध प्रकारच्या ८० गोष्टींची ओळख झाली. विद्यार्थ्यांच्या फायद्यासाठी त्या गोष्टींचे विश्लेषण करण्यात आले.

भाऊ :- आपल्या शिकविण्याच्या आणि विद्यार्थ्यांनी इच्छिलेल्यानुसार तसेच त्यांच्या फायद्यासाठीच्या पद्धतीमध्ये थोडेसे अंतर आहे.

सहकारी :- भाऊ, आपण एक संकल्पना चालवत असतो, 'बहुकौशल्य'.

भाऊ :- हो. जेव्हा एखाद्याला एक विशिष्ट काम येते तेव्हा काय होते? म्हणजे 'स्कालपेल' उचलायचा असेल, तरी तिथे चार माणसांनी येऊन 'स्कालपेल' उचलला पाहिजे की, डॉक्टरांनी स्कालपेल उचलून आपले काम केले पाहिजे, हा एक विषय फार महत्त्वाचा असतो. मग आपल्या विषयाचे विशेष ज्ञान घेत असताना, आपण आपल्या वाचनालयात, आपल्या संस्थेमध्ये आपल्या 'रिसर्च जनरल्स'मधून किती ज्ञान ग्रहण करतो, हा फार महत्त्वाचा मुद्दा आहे. इतर ठिकाणी जाऊन आपल्या 'कोर्सेस'ना, आपल्या 'स्पेशलायझेशन्स'ना 'बॅलन्स' करणारे इतर ज्ञान, इतर कौशल्य, इतर माहिती असे काय काय आपल्याला मिळेल, त्या विषयी आपण उत्सुक असलेच पाहिजे. काही जणांनी तर तो अनुभव घेतला की, एकच पैलू आपला 'शार्प' झाला, तर बाकीचे काय होते? याबद्दल विचार करणे फार गरजेचे आहे.

आम्ही 'बहुकौशल्य' हा विषय, फार मोठ्या प्रमाणावर जाणीवपूर्वक हाताळत असतो! त्यामुळे आम्हाला एखादा माणूस जरी कामावर आलेला नसला, तरी आमची इतर माणसे ती कामे करू शकतात. काम थांबून राहत नाही, म्हणून त्याच पद्धतीने आम्ही हा कोर्स चालू ठेवावा, या मताशी मी वैयक्तिकदृष्ट्या तरी सहमत आहे. त्यामुळे इथे इतर गोष्टींमध्ये 'एक्सपोजर' होते. आपण पाच दिवस आपल्या स्वतःच्या 'स्पेशलायझेशन फिल्ड'मध्ये केले, तरी आपले समाधान होणार नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. आपला 'स्पेक्ट्रम' एक वर्षाचा आहे, चार विषयांचा आहे. त्यामुळे आपण पाच दिवस दिले किंवा दोन आठवडेही लावले, तरी आपल्या समाधानाच्या पातळीपर्यंत ते 'कन्टेन्ट' कधीच पोहोचणार नाही, कारण आमची ही 'अॅप्लीकेशन्स' काही विशेष क्षेत्रात मर्यादित आहेत. तो काही 'ब्रॉड स्पेक्ट्रम' नाही. त्यात आम्हाला जे पाहिजे असते ते तेवढेच आहे. त्यामुळे अशा एका 'आयसोलेटेड' पद्धतीने विचार करणे हानिकारक आहे.

सहकारी :- 'इंटिग्रेशन' होणे आणि 'आयसोलेटेड' विचार करणे यात फार तफावत आहे. तुम्ही तुमच्या विभागाचे इंटिग्रेशन आपल्या महाविद्यालयातल्या इतर विभागांशीही व्हावे, ह्या विचारांचा आपला स्पेक्ट्रम वाढेल केव्हा? जेव्हा तुम्ही या पद्धतीने विचार करायला लागाल तेव्हा. शिक्षणाच्या दृष्टीनेही काही विधायक होईल, मात्र त्यासाठी तसे एक्सपोजर होणे आवश्यक आहे. 'कंपार्टमेंटलायझेशन'च्या ऐवजी, 'टार्गेट कंपार्टमेंट'च्या ऐवजी 'मर्जींग ऑफ कंपार्टमेंट्स' अधिक लाभदायक आहे. मी आपल्याला म्हटले होते की, प्रत्येक संस्था ही जणू 'कापड' असते, क्लॉथ असते, फॅब्रिक असते. त्यात आडवे आणि उभे धागे असतात. इंटिग्रेशन जेव्हा करायचे असते, तेव्हा आडवे धागे आणि उभे धागे या सगळ्यांचे संपूर्ण इंटिग्रेशन नाही झाले, तर ते कापड दमदार होत नाही, त्या दृष्टीने आमचा हा एक प्रयत्न होता की, 'बॅलन्स्ड स्ट्रक्चर' कसे असते, 'ओव्हरऑल इंटिग्रेशन' कसे असते, जैन इरिगेशन म्हणजे 'इंटिग्रेशन ॲप्रोच' असल्यामुळेच कशा प्रकारे यशस्वी झाले.

भाऊ :- पण संस्थेच्या या महत्त्वाच्या गोष्टी नव्हेत, म्हणून त्या फक्त संदेशवहनाचे काम करतात.

सहकारी :- जर त्यांनी तशी इच्छा बाळगण्याचे ठरविले, तर त्या बदलाचे केन्द्रबिंदू ठरू शकतील.

सहभागी :- सर, जर कोणाला पाहिजे असेल, तर त्याला जो काही विषय हवा असेल त्याचा पाठपुरावा तो करू शकतो, पण मुळात अध्ययनाच्या बाहेरील विषयाला 'एक्सपोजर' हे हवेच ना! असे विचारा की, आपल्यापैकी किती लोकांना कार्पोरेट विचारधारेसारखी संकल्पना मुळात आहे, हे माहीत आहे. हे माहीत असणे, आवश्यक नाही का?

भाऊ :- दोन्ही बाजूंनी खूप काही सांगता येऊ शकते. असे आहे ते, पण मुळात यातला प्रश्न असा आहे की, आता आपल्याला काही तरी सुवर्णमध्य काढावा लागेल. अजून कोणाला काही विचारायचे असेल, सांगायचे असेल, तर विचारा, सांगा.

सहभागी :- भाऊ, मी गणित विषयात पीएच.डी. पदवी प्राप्त केली आहे. वेगवेगळ्या अनुभवांसाठी, दृष्टिकोनांसाठी अंतिम वर्षात शिकणारे माझे काही विद्यार्थी शेतकीय अभियांत्रिकी शाखेसंदर्भात अभ्यासपूर्ण शैक्षणिक प्रकल्प करण्यासाठी माझ्याशी सातत्याने संवाद साधत असतात, त्या दृष्टीने मला आपली मदत आवश्यक आहे.

भाऊ :- निश्चितच सहकार्य मिळेल. आपण एच.आर.डी.ला जरूर लिहा.

आपल्याला आता निघायचे आहे. त्यामुळे बांधाबांध करायची असेल. तेव्हा आपण आता ही चर्चा आपण थांबवू या. आपल्याशी संवाद साधताना मला खूपच समाधान मिळाले. आपल्या भवितव्यासाठी आपल्याला शुभेच्छा देतो.

धन्यवाद!